A művészeti élet és a tudomány szabadsága

Szerző: CSEPORÁN Zsolt
Affiliáció: kutató, Budapesti Metropolitan Egyetem
Rovat: Alkotmányjog
Rovatszerkesztő: BODNÁR Eszter, JAKAB András
Lezárás dátuma: 2023.08.21
Idézési javaslat: CSEPORÁN Zsolt: „A művészeti élet és a tudomány szabadsága” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SULYOK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: BODNÁR Eszter, JAKAB András) http://ijoten.hu/szocikk/a-muveszeti-elet-es-a-tudomany-szabadsaga (2023). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]–[18].

A tudomány és a művészet nem csupán az alkotó individuum, vagyis a tudós és a művész szempontjából, hanem társadalmi összefüggésben is kiemelkedő érték: az „ész” és a „képzelet” – vagyis a tudomány és a művészet – együtt ugyanis képes összekötni térben és időben, a kulturális emlékezeten keresztül közösséget alkotni és megőrizni. Ebből kifolyólag a tudomány és a művészeti élet szabadsága sajátos helyet foglal el az alapjogok között. Egyrészt az egyén alkotóképességének megnyilvánulásaként a személyiség szabad kibontakoztatásának speciális formái, másrészt pedig a társadalmi kommunikációnak nélkülözhetetlen elemei. Alapvető fontosságú kérdés tehát, hogy az állam miként viszonyul e két alapjoghoz, ugyanis a szabadságjogi karakterből fakadó állami tartózkodás mellett a tudomány és a művészeti élet egyaránt igényel tevőleges magatartást.

Tartalomjegyzék

1. A tudomány és a művészeti élet szabadságának fogalma

2. A tudomány és a művészeti élet szabadságának rendszertani értelmezése
2.1. Az alapjogok funkciója
2.1.1. Szabadságjogi oldal
2.1.2. Kulturális jogi aspektus
2.2. Intézményi összefüggések

3. A tudomány és a művészeti élet szabadságának alapjogi sajátosságai
3.1. Az alapjogok alanyai
3.1.1. A tudomány szabadságának alanyai
3.1.2. A művészeti élet szabadságának alanyai
3.1.3. Jogi személyek alapjogi jogalanyisága a tudomány és a művészeti élet szabadsága vonatkozásában
3.2. Az alapjogok tárgya
3.3. Az alapjogok tartalma
3.4. Az alapjogok korlátozása
3.5. Biztosítékok, az állam intézményvédelmi kötelezettsége

4. A tudomány és a művészeti élet szabadsága a nemzetközi jogban
4.1. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata
4.2. Az Emberi Jogok Európai Egyezménye és a strasbourgi emberi jogi bíróság gyakorlata
4.3. Az Alapjogi Charta és luxembourgi bíróság gyakorlata

5. A tudomány és a művészeti élet szabadságának szabályozási modelljei
5.1. Önálló alapjogi minőség: dogmatikai dilemma
5.1.1. A „nem-létező alapjog" interpretációja
5.1.2. Az interpretáció kritikája és az önálló alapjogi minőség
5.2. A tudomány és a művészeti élet szabadságának alkotmányjogi modelljei

6. JEGYZETEK

---

1. A tudomány és a művészeti élet szabadságának fogalma

[1] A tudomány fogalmát a tételes jog nem határozza meg, viszont a magyar Alkotmánybíróság (->Alkotmánybíróság) gyakorlatában találhatóak olyan megállapítások, amelyek a tudomány célját az igazságkeresésben, illetve a megismerésben jelölik meg.[1] A tudomány definícióját tehát a tudomány maga (tudományos élet, tudományfilozófia) dolgozza ki.[2] Ezt erősíti az Alaptörvény X. cikk (2) bekezdése, amely szerint

> [t]udományos igazság kérdésében az állam nem jogosult dönteni, tudományos kutatások értékelésére kizárólag a tudomány művelői jogosultak.

Emellett a tudomány szabadságának fontos elemeként szükséges rögzíteni a tudomány fogalmának lezáratlanságát, ami a tudományfilozófiai szempontokon túl kifejezésre juttatja az állam semlegességét.[3]

[2] A művészet fogalma a tudomány definíciójánál talán még nehezebben ragadható meg.[4] Emellett a művészet jogi definiálásának legnagyobb problémáját az jelenti, hogy mindennemű meghatározás esztétikai értékítéletet fog tartalmazni, amely önmagában korlátozhatja a művészet szabadságát.[5] A művészet alapjogi szabályozása – az esztétikai semlegesség végett – valamennyi művészeti megnyilvánulást egyaránt védelemben részesít, így alanyi jogként a művészi véleményt, azaz az alkotás szabadságát helyezi az oltalom középpontjába.

2. A tudomány és a művészeti élet szabadságának rendszertani értelmezése

2.1. Az alapjogok funkciója

[3] Az alapvető jogok csoportosítását elsőként Georg Jellinek dolgozta ki az ún. státusztan alapján. Ennek értelmében az államot alkotó egyéneket alanyi közjogok illetik meg, amelyek alapján különböző közjogi igényeket fogalmazhatnak meg az állammal szemben.[6] A tudomány és művészet szabadságának elemzésekor azonban egyfajta kettőség mutatkozik meg azok alapjogok jellegében, így e jogosultságok összetettsége a fenti módszertan fényében részletes kibontásra szorul.

2.1.1. Szabadságjogi oldal

[4] Az említett alapvető jogoknak e része az állami beavatkozástól mentes területét öleli fel. Ebből a szempontból vizsgálva a tudomány és a művészet szabadságának tartalmában is fellelhetők az

első generációs alapjogok jellemzői. Ennek megfelelően az ún. „status negativus” jelleg egyrészt az állam távolmaradását, másrészt pedig a törvényeken keresztül annak biztosítását követeli meg, hogy az egyénnek ezt a szféráját mások is tiszteletben tartsák. Előbbi az ún. elhárító, míg utóbbi az ún. védelmet biztosító kötelessége az államnak, amelyek az egyén oldalán jogosultságként jelennek meg.[7] Lényegében tehát a tudomány és a művészet szabadságának jelen komponense a jogosultak szabadságszféráját biztosítja.

2.1.2. Kulturális jogi aspektus

[5] A második generációs jogok megjelenése az állami szerepvállalás átformálódásának eredménye. A kulturális jogi jelleg az ún. „status positivus” ismérv alapján az egyént az állammal szemben megillető olyan igényeit jelenti, amelyek az állam aktív cselekvését célozzák.[8] Ezeknek a jogoknak a tényállási ismérvei tehát úgy vannak megfogalmazva, hogy abból az egyén az állam aktív cselekvését (szolgáltatását) közvetlenül, alanyi jogként veheti igénybe. Ennek köszönhetően az alapvető jogok nem csupán elhárító, valamint védelmet biztosító jogok, hanem egy részük szolgáltatási jog is.[9] Hangsúlyozni kell, hogy e jogok összességén nem a védelmi („status negativus”) vagy a részvételi („status activus”) jogokkal összefüggő, azokhoz járulékosan kapcsolódó állami szolgáltatások értendők, hanem azok a jogosultságok, amelyek tartalma maga az állami szolgáltatás.[10] E speciális jogok körébe tartoznak tehát az ún. szociális és kulturális jogok, így a tudomány és a művészet szabadsága is.

2.2. Intézményi összefüggések

[6] A fentiekből is kitűnik, hogy mind a tudomány, mind pedig a művészet szabadságának szerkezete tartalmaz szabadságjogi elemeket, amelyek egyértelműen az első generációs alapjogok ismérveire utalnak. Ebből adódóan mindkét alapjognak visszavezethetőnek kell lennie egy első generációs anyajogra, amelynek struktúrája mentén védik jogi tárgyukat. E kérdést a magyar Alkotmánybíróság *a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény* 269. § (1) és (2) bekezdése alkotmányosságának kérdése kapcsán hozott döntésében érinti először, amelyben a testület az említett jogokat a kifejezés szabadságának elemeként részesíti védelemben azzal, hogy kimondja:

> […] a véleménynyilvánítás szabadságának kitüntetett szerepe van az alkotmányos alapjogok között, tulajdonképpen »anyajoga« többféle szabadságjognak, az ún. »kommunikációs« alapjogoknak. […] Tágabb értelemben a véleménynyilvánítási szabadsághoz tartozik a művészi, irodalmi alkotás szabadsága és a művészeti alkotás terjesztésének szabadsága, a tudományos alkotás szabadsága és a tudományos ismeretek tanításának szabadsága. Ez utóbbiak tiszteletben tartásáról és védelméről az Alkotmány 70/G. §-ában külön is rendelkezik.[11]

[7] Ezzel az értelmezéssel az Alkotmánybíróság a véleménynyilvánítás szabadságát a tudomány és a művészet szabadságának alapjaként jelölte meg. Mindezek alapján e két jog második generációs alapjog, ám a tudomány és a művészet szabadsága, mint kifejezési formák már a véleménynyilvánítás szabadságában implicit módon megfogalmazódtak, így az egyik legrégebbi első generációs jogok közé sorolhatók.[12]

3. A tudomány és a művészeti élet szabadságának alapjogi sajátosságai

3.1. Az alapjogok alanyai

3.1.1. A tudomány szabadságának alanyai

[8] Az Alkotmánybíróság számos alkalommal idézett megállapítása szerint „a magyar Alkotmány 70/G. §-a a tudományos élet szabadságának tiszteletben tartása és támogatása kimondásával, és annak deklarálásával, hogy tudományos igazságok kérdésében állást foglalni csak maga a tudomány lehet kompetens, nemcsak alapvető jogállami és alkotmányos értéket nyilvánít ki, hanem *szubjektív jogként fogalmazza meg a tudományos alkotás szabadságát*".[13] (Kiemelés a szerzőtől.) E megfogalmazással a testület szűkebben vonta meg az alapjog jogosultjainak körét. Az Alkotmánybíróság arra a kérdésre, hogy *konkrétan* kikre terjed ki a tudományos élet szabadsága, vagyis kik tartoznak a szubjektív jogként megfogalmazott tudományos élet szabadságának alanyi körébe, az alábbi válasszal szolgált: a felsőoktatási intézménnyel mint az autonómia hordozójával szembeni elvárás, hogy a tanszabadság letéteményese legyen, és így biztosítékot jelentsen a tudományos kutatás szabadságának érvényesítéséhez is. Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy *a tudomány művelői és a tanszabadság hordozói az oktatók, a tudományos kutatók és maguk a hallgatók* (-> az oktatáshoz való jog).[14] Az Alkotmánybíróság tehát – a jogalkotóval ellentétben – módot talált arra, hogy az alapjog alanyainak körét szűkítse, annak ellenére, hogy *az autonómia-alanyiság és a tudomány-művelésre való szubjektív jogosultság között közjogi összefüggés nem fedezhető fel*.[15]

[9] A fentiek világossá teszik, hogy az Alkotmánybíróság azonos alanyi körnek tekintette a felsőoktatási autonómia alanyait, valamint a tudomány művelőit. Ezzel a megközelítéssel a testület a tudományos élet szabadságához fűződő szubjektív jogot *státushoz kötötte,* és azt állította, hogy azok a személyek, akik státusukból adódóan alanyaivá válnak a felsőoktatási autonómiának, automatikusan a tudomány művelőinek is tekintendők.[16] Ezzel párhuzamosan azonban az Alkotmánybíróság rögzítette, hogy „[a] tudományos élet szabadságához fűződő jog elvileg ugyan mindenkit megillet, a szabadságjog tényleges jogosultjai azonban csak a tudomány művelői"[17] (->alapjogi jogképesség és cselekvőképesség). A két megközelítés között ellentmondás fedezhető fel, amelyet a jogosultak védelme érdekében célszerű akként feloldani, hogy *a tudomány szabadságának alanyaivá azok a személyek válnak, akik olyan tevékenységet végeznek, amely – a tudomány művelőinek megítélése szerint – tudományos produktumot eredményez*.[18]

3.1.2. A művészeti élet szabadságának alanyai

[10] A művészeti élethez fűződő szabadságjog személyi körének[19] meghatározásához az Alkotmánybíróságnak a tudomány szabadsága kapcsán kifejtett álláspontja nyújt támpontot. A testület kimondta, hogy az államnak alkotmányos követelményként garantálnia kell, hogy a tudomány művelői a tudományos kutatások és a tudományos ismeretek terjesztésének szabadságjogát – alkotmányos keretek között – gyakorolhassák.[20] Ez irányadó a művészet szabadságára is: tehát az állam kötelezettsége annak biztosítása, hogy a művészeti tevékenységet folytatók a művészi alkotómunka és az alkotás nyilvánosságra hozatalának szabadságjogát gyakorolhassák.[21] A művészeti élet szabadságából fakadó jog alanya elsősorban a művész, aki a védelem tárgyát képező művészi véleményt valamely művészi alkotásba foglal.[22]

[11] Ezenkívül fontos megemlíteni, hogy a művészet szabadságának alanyi köre – a művészet szinte határtalan spektrumából kifolyólag – nem igazodik szükségszerűen semmilyen státushoz, így az általános körülhatárolásnak is elegendő, ha megmarad a fenti, kellően nyílt definíciónál, a taxatív felsorolás helyett.[23]

3.1.3. Jogi személyek alapjogi jogalanyisága a tudomány és a művészeti élet szabadsága vonatkozásában

[12] A tudomány és a művészet szabadság kizárólag a művészi tevékenységet ténylegesen folytató *egyéneket* illeti meg, különféle szerveződéseket – legyenek azok akár civil szervezetek,

akár köztestületek – nem. A tudományos és a művészeti élet intézményeit tehát saját jogon nem a tudomány, illetve a művészet szabadsága, hanem az őket alkotó egyének tudományos/művészi szabadságából származó „tudományos/művészeti önigazgatáshoz való jog" illeti meg, amelynek funkciója, hogy keretet biztosítson az egyén szabadsága érvényesülésének.[24] Ugyanezt támasztja alá az Alkotmánybíróság korábbi állásfoglalásában:

> Kivételes esetben előfordulhat ugyan, hogy valamely állami szervet alapjogi sérelem ér. Ez azonban csak akkor fordulhat elő, ha az állam által fenntartott szerv az alapjog gyakorlásával szoros kapcsolatban áll, különösen ha kifejezetten azzal a céllal jön létre, hogy az egyén alkotmányos alapjoga gyakorolható legyen (illetve az alapjog gyakorolhatóságának mintegy feltételeként jött létre, pl. egyetemek és az oktatáshoz való jog, tudományos élet szabadsága; a Magyar Tudományos Akadémia és a tudományos élet szabadsága; múzeumok, színházak és a művelődéshez való jog; stb.). *Az állami szerv alapjogsérelmének azonban minden esetben visszavezethetőnek kell lennie az egyének jogaira*.[25] (Kiemelés a szerzőtől.)

[13] Ebből adódóan az Alaptörvény X. cikk (3) bekezdésének első mondata – ti. „Magyarország védi a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Művészeti Akadémia tudományos és művészeti szabadságát." – pontatlannak minősíthető, mivel a vonatkozó alapjogok, azok szabadságjogi jellegükből kiindulva, szorosan az individuumhoz kötődnek.[26] Célszerű lenne a szóban forgó köztestületeket – az alapjogi jogképességre utaló megfogalmazás mellőzésével – az alapjogi védelem objektív oldalán, az állam intézményvédelmi kötelezettsége körében rögzíteni.[27] Ezt erősíti az Alkotmánybíróság érvelése is:

> Az államnak és intézményrendszerének tartózkodási kötelezettsége van a tudományos tevékenység befolyásolásával szemben. Speciálisan az MTA-val mint intézménnyel szemben ez akként érvényesül, hogy a tudomány szabadságának tiszteletben tartása egyfelől a szervezet felépítésével, másfelől a közfeladatok ellátásának a tudományos szabadság alkotmányos tartalmával kapcsolatban kell érvényesülnie. Az MTA tudományos szabadsága általában a szervezeti felépítésében: a köztestület tagjainak és az akadémikusok szabad kiválasztásában áll. A tudományos szabadság azonban emellett a közfeladatok ellátásában is érvényesül. Az állam természetesen bízhat közfeladatot a Magyar Tudományos Akadémiára, de annak gyakorlati megvalósítása már a tudomány szabadságából fakadóan az MTA mint intézmény működési autonómiájának része.[28]

3.2. Az alapjogok tárgya

[14] Kiindulópontként a véleménynyilvánítás során megjelenő két különböző fogalmat kell értelmezni: a tényt és az értékítéletet. A véleménynyilvánítás szabadságánál mindkét típus megjelenik, mivel magában foglalja a vélemény kinyilvánítását és a különböző nézetek, tények vagy hírek terjesztését, illetve közlését, ugyanis a véleménynyilvánítás szabadsága a tények közlését is védeni rendeli. Azaz a hír objektív közlést fogalmaz meg, ellentétben a vélemény szubjektív tartalmával.[29]

[15] A két speciális alapjog közti tárgyi különbség is e két fogalom mentén fejezhető ki a legtisztábban: a közvetett tárgynak a tudományosnak vagy a művészinek minősülő „vélemény" tekinthető, ám hogy ez tényközlés vagy értékítélet, a két jognál eltérő.[30]

[16] A tudományos vélemény mindig tényközlés, objektív, igazolt tartalommal rendelkezik, mivel célja a valóság, illetve az igazság feltárása. A művészet szabadságánál azonban nem szorítkozhatunk az alapjog szűk értelmezésére, így a sajátos kifejezési forma eredményezhet értékítéletet és tényközlést egyaránt.[31]

3.3. Az alapjogok tartalma

[17] A kutatás felöleli a tudományos kérdésfelvetést, a kutatási módszerek kidolgozását, ezek alkalmazását, valamint az eredmények értékelését. További elem a tudományos alkotás szabadsága, amelynek körébe tartozik mindaz, ami a kutatás szűk értelmezésébe nem illeszkedik (például ismeretek összefoglalása, rendszerezése, elméletek, modellek kidolgozása).[32] Ezenfelül kiemelt jelentőséggel bír a tudományos eredményeket tartalmazó mű közlése, vagyis „a tudományos igazságok és ismeretek terjesztéséhez való szabadság”,[33] amely a tudományos élet kommunikációs jogi jellegét domborítja ki.[34]

[18] A művészet az emberi alkotó képesség szubjektív oldalát fedi le,[35] így annak alapjogi megfogalmazása is markánsan alanyi (szabadságjogi) oldalról közelít a védelmi területhez. Az Alkotmánybíróság értelmezésében

> a művészeti élet szabadsága mint alapvető jog a művészeti alkotómunka szabadságát, a művész bármely meg nem engedett korlátozástól mentes önkifejezését, valamint a művészeti alkotások nyilvánosság elé tárásának, illetve bemutatásának, terjesztésének szabadságát jelenti.[36]

[19] Mindkét alapjog tehát azonos normastruktúrával rendelkezik: *a kreatív jogosultság mellett kommunikációs aspektusok is fellelhetők a védelmi területen.* Előbbi a tudomány szabadsága esetében a kutatáshoz való jog, míg a művészet szabadságánál az alkotófolyamat szabadsága; utóbbi pedig a tudományos és a művészeti produktumok nyilvánosságra hozásának szabadsága.[37]

3.4. Az alapjogok korlátozása

[20] A fent már hivatkozott 30/1992. (V. 26.) AB határozat indokolásában sor került a véleményszabadság korlátázásának meghatározására, amely – a kommunikációs jogok kiindulópontjaként – magára a tudomány és a művészet szabadságára is vonatkozott.[38] Ez alapján a tudomány és a művészet szabadságával szemben kizárólag olyan korlátok alkalmazhatóak, amelyek megfelelnek a kommunikációs alapjogok korlátozása alkotmányos követelményeinek. Ki kell azonban emelni, hogy a tudományos és a művészet szabadság egyes esetekben a véleménynyilvánítás szabadságánál is szélesebb körű oltalomban részesülne.[39] Erre példaként az Alkotmánybíróságnak a nemzeti jelképek megsértésével[40] és az önkényuralmi jelképek használatával kapcsolatos[41] döntései szolgálnak. Ezekből az szűrhető le, hogy a művészetek – és azzal karöltve a tudomány – szabadságát mint sajátos kifejezési módokat privilegizált hely illeti meg a véleménynyilvánításhoz való joghoz képest: ott, ahol a véleménynyilvánítás általános módja már nem megengedett (lásd önkényuralmi jelképek használatának esete), még mindig létjogosultsága van a művészi vagy a tudományos formában megnyilvánuló véleményközlésnek.[42]

[21] Az alapjog-korlátozás körében a tudomány és a művészet szabadságának további sajátossága e két alapjog tartalmában rejlik: abban, hogy egyaránt rendelkeznek kreatív és kommunikációs karakterű részszabadsággal. Ebből következik, hogy a tudomány és a művészet szabadságának korlátozása az alapjog egységében nem elképzelhető: célszerűbb az egyes szabadságok korlátozásáról beszélni.[43] Ezenfelül a művészet kapcsán megállapítható, hogy minél szorosabban kapcsolódik a korlátozandó cselekmény az alkotófolyamathoz, mint a művész önkifejezési szabadságához, a korlátozás annál szűkebb körben lesz alkotmányos.[44]

[22] A tudomány és a művészet szabadságának *kreatív oldala,* a kutatás és az alkotófolyamat szabadsága számos alapvető joggal konkurálhat, azonban valódi kollíziót csupán a mások életéhez, emberi méltóságához való joga, valamint a tulajdonhoz és a testi épségéhez való joga indukál[45] – azaz e részszabadságoknak a korlátozása is ezekkel szemben merülhet fel.[46]

[23] A nyilvánosságra hozatal jogának *kommunikációs jogi karaktere* döntő befolyást gyakorol a részszabadság korlátozásának feltételeire és terjedelmére. Mivel a vizsgálandó részjogosultság funkciója a tudományos vagy a művészeti produktum társadalmi megismerhetővé tétele, az a véleménynyilvánításhoz való jog jellegzetességeit tudja magáénak, és így az állami beavatkozás is a véleményszabadság mércéje szerint, azzal megegyező módon valósulhat meg.[47]

3.5. Biztosítékok, az állam intézményvédelmi kötelezettsége

[24] A tudomány és a művészet szabadságának szabadságjogi aspektusa az állam távolmaradását, míg kulturális jogi jellege az aktív szerepvállalását teszi szükségessé.[48] Előbbi esetnek legmarkánsabb megnyilvánulása az állam tartózkodási kötelezettsége, míg utóbbi eset az állam intézményvédelmi kötelességét határozza meg, amelynek körébe tartozik tudományos és kutatói létesítmények (például felsőoktatási intézmények, tudományos alapok stb.), illetve művészeti intézmények (például színházak, művészi díjak stb.) létrehozása és támogatása. Biztosítania kell továbbá a tudóssá és művésszé válás jogi lehetőségét is (oktatáshoz való jog; foglalkozás szabadsága).[49]

4. A tudomány és a művészeti élet szabadsága a nemzetközi jogban

4.1. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata

[25] Elsőként az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (EJENY) mint első releváns dokumentum vizsgálandó abból a megfontolásból kifolyólag, hogy kiderüljön, az emberi jogok nemzetközi megjelenésének pillanatában – azaz a XX. század derekán – a tudomány és a művészeti élet szabadsága is elismerést nyert-e.

[26] A kérdés megválaszolása a normaszövegből egyértelműen kiderül. Az EJENY 27. cikke a következő rendelkezést tartalmazza:

> 1. Minden személynek joga van a közösség kulturális életében való szabad részvételhez, a művészetek élvezéséhez, valamint a tudomány haladásában és az abból származó jótéteményekben való részvételhez.
> 2. Mindenkinek joga van minden általa alkotott tudományos, irodalmi és művészeti termékkel kapcsolatos erkölcsi és anyagi érdekeinek védelméhez.

[27] Az EJENY ezzel a megoldással közelebb lépett a tudomány és a művészet nemzetközi jogi védelmének rögzítéséhez, azonban az emberi jogi elismerés még mindig váratott magára. A rendelkezés egyrészt nem a tudományos kutató- és a művészeti alkotótevékenységet részesíti védelemben, hanem a „tudomány haladásában és az abból származó jótéteményekben való részvételhez", valamint „művészet élvezéséhez" való jogot, amely sajátos *passzív, befogadói oldal.* Emellett a második pont szóhasználata inkább a vonatkozó tevékenység produktumára fókuszál, amelyet ráadásul piaci terminológiával illet („termék"), így annak hasznosíthatósága kerül előtérbe – az erkölcsi és az anyagi érdek kitételek pedig egyértelműen a szerzői jogi jogosultságokra utalnak. Másrészt nem csupán a rendelkezés tárgyában, hanem annak normatípusa tekintetében sem a szabadságjogi karakter jelenik meg, holott a klasszikus alapjogi minőséghez erre lenne szükség.

4.2. Az Emberi Jogok Európai Egyezménye és a strasbourgi emberi jogi bíróság gyakorlata

[28] Az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE) 10. cikke alkalmazandó a tudományos és a művészi kifejezések védelmére.

> Mindenkinek joga van a véleménynyilvánítás szabadságához. Ez a jog magában foglalja a véleményalkotás szabadságát és az információk, eszmék megismerésének és közlésének szabadságát országhatárokra tekintet nélkül és anélkül, hogy ebbe hatósági szerv beavatkozhasson. Ez a Cikk nem akadályozza, hogy az államok a rádió-, televízió- vagy mozgókép vállalatok működését engedélyezéshez kössék.

[29] Egyértelműen kiolvasható a nemzetközi szerződés szövegéből, hogy a tudomány és a művészet önálló védelme hiányzik a normából, ebből következik, hogy a véleményszabadság keretein belül kell annak emberi jogi oltalmat biztosítani.[50] Ez felerősíti a strasbourgi bíróság szerepét a szóban forgó alapjogok európai védelmének tárgyában.

[30] Az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) esetjogából, különösen a *Mustafa Erdoğan kontra Törökország* ítéletből kiviláglik, hogy a tudomány szabadsága a véleménynyilvánítás szabadságának keretein belül érvényesül.[51] A *Hasan Yazıcı kontra Törökország* ítélet szerint pedig a tudomány szabadsága különösen a tudományos kutatások folytatásához, valamint a tudományos álláspontok képviseléséhez és terjesztéséhez fűződő szabadság.[52]

[31] A művészi kifejezéseket illetően általánosságban rögzíthető, hogy a strasbourgi bíróság meglehetősen tág mérlegelési jogkört engedélyez a tagállamok részére,[53] illetőleg az EJEB gyakorlatában többnyire csak azokban a kirívó esetekben mondta ki a művészet szabadságának a véleményszabadságához képesti magasabb fokú védelmét, amikor az alkotókat szabadságvesztés büntetéssel sújtották műveikért.[54]

4.3. Az Alapjogi Charta és luxembourgi bíróság gyakorlata

[32] Az Európai Unió alapjogvédelmi mechanizmusa szorosan kapcsolódik az Alapjogi Chartához, így szükséges annak jellegéről és alkalmazásáról értekezni. Az uniós alapjogvédelem a tudomány és a művészeti élet szabadsága kapcsán az Alapjogi Charta 13. cikkében jelenik meg, ahol *expressis verbis* deklarálja a két szabadságjogot.

> 13. cikk – A művészet és a tudomány szabadsága
>
> A művészet és a tudományos kutatás szabad. A tudományos élet szabadságát tiszteletben kell tartani.

[33] Az Európai Uniónak az EJEE-hez való csatlakozása a háromszintű alapjogvédelem – ti. tagállami alkotmányi, uniós és nemzetközi jogi – utóbbi két szintjét hivatott összefűzni,[55] amely kapcsolat az Alapjogi Charta értelmezési szabályaiban is markánsan kifejeződik.[56] Ezen felül a Charta, az EJEE-vel ellentétben, az általános véleménynyilvánítás szabadságához képest a művészet és a tudomány szabadságához fűződő önálló alapjogot tartalmazza.[57] Mindemellett a lex CEU néven elhíresült ügyben az Európai Unió Bíróság amellett tört lándzsát, hogy a tudományos élet szabadságát tágabban kell értelmezni a normaszöveg adta terjedelemnél: „a tudományos élet szabadsága intézményi és szervezeti dimenziót is magában foglal, mivel a valamely infrastruktúrához való kötődés az oktatási és kutatási tevékenység gyakorlásának egyik lényeges feltétele.”[58]

[34] Összegezve elmondható, hogy a tudomány és a művészet alapjogi fundamentuma a nemzetközi jogban hosszas folyamat eredménye: direkt és önálló emberi jogként az Alapjogi

Chartán kívül semmilyen egyezmény nem deklarálta.

5. A tudomány és a művészeti élet szabadságának szabályozási modelljei

[35] A tudomány és a művészet konstitucionális védelme nagymértékben függ az alkotmányi deklarációtól: attól, hogy a szóban forgó jogi értéknek melyik aspektusát részesíti oltalomban az alkotmányozó. A továbbiakban tehát a jogalkotás-alkotmányozás következtében létrejövő lehetséges tételes jogi struktúrákat szükséges csoportosítani. Ebben a logikában a csoportosítás három modell felállítását eredményezi, amelyekben valamennyi alternatíva eltérő normatípusnak minősül, és ezáltal különböző tartalmat is jelöl.

5.1. Önálló alapjogi minőség: dogmatikai dilemma

[36] A téma előkérdéseként választ kell találni arra a felvetésre, hogy a modern alkotmányokban hol lehet a legmegfelelőbb védelmet biztosítani a szóban forgó alapjogoknak: a véleményszabadság részeként vagy attól különállóan. Egyes alaptörvények nem nevesítik ugyanis a tudomány és a művészet szabadságát az alapjogi katalógusukban, hanem a véleménynyilvánítás jogának keretein belül garantálják ezen kifejezések érvényre juttatását.

5.1.1. A „nem-létező alapjog” interpretációja

[37] A hazai szakirodalomban Koltay András a művészet szabadsága kapcsán amellett érvel (amely álláspontját egyébként a tudomány szabadsága vonatkozásában is irányadónak tartja), hogy annak szubjektív, alanyi oldala beleolvad a véleményszabadság alapjogába – azaz a művészi kifejezés szabad, ám önálló, nevesített alapjogi védelme valójában nincs. Olvasatában

> [a] művészi alkotás és az irodalmi mű [...] egyfajta sajátos véleményként kezelendő, a véleményszabadság egyik megnyilvánulási módjaként jelenik meg, amely ugyanakkor nem lép ki a véleményszabadság mint alapjog keretei közül.[59]

Ugyanakkor a művészi szabadság objektív, alanytalan oldalát, azaz az állam (objektív intézményvédelmi) kötelezettségét elismeri, amely sajátos alkotmányos tartalmat takar: az állami döntéshozatal felvállalása művészeti ügyekben, az állami semlegesség figyelembe vételével és a művészeti pluralizmus megőrzésére való törekvés mellett.[60]

[38] Koltay András a fent citált konklúziójához – kis leegyszerűsítéssel, ám összefoglalóan – három érv mentén jut el: a művészet definiálási nehézségének (jogi) problémáján, a művészet szabadságának tartalmán, valamint a szóban forgó alapjog korlátozásának standardjain keresztül. Az első kapcsán kifejti, hogy az elemzett alapjog önálló arcélű védelméhez szükségszerűen a művészet definiálásán keresztül lehet(ne) eljutni. „A jogász számára ez biztosan lehetetlenség, és bármely ezt célzó kísérlet óhatatlanul nehézkes, izzadságszagú, néhol fájóan szorító, máshol kezelhetetlenül laza fogalom-meghatározási kísérletekbe torkollik.”[61] Második érve a művészeti élet szabadságának tartalmához kötődik: míg a mű megalkotásának lezárultáig tartó folyamat (a gondolat megszületése, a szükséges anyagok beszerzése, az alkotás folyamata) a művész általános cselekvési szabadsága (emberi méltósága) által védett, amelyhez külön nevesített alapjogi védelem nem szükséges, addig a másodikként azonosított részjogosultság, a nyilvánosságra hozatal és a terjesztés joga a véleménynyilvánítási szabadság joga által részesül oltalomban, aminek önálló alapjogi jellege nem azonosítható.[62] Összegezve: Koltay András álláspontja szerint a művészet szabadságának nincs olyan szubjektív jogi tartalma, ami nem lelhető fel más alapvető jog védelmi területén belül. Harmadik kritikája a művészet szabadsága önálló alapjogi minőségét illetően az alapjog-korlátozásban keresendő: véleménye szerint a művészet szabadságának korlátozásakor alkalmazott standardok semmiben sem térnek el a

véleménynyilvánítás jogáétól.

> Ha egy műalkotás vagy irodalmi mű nyomán indul jogi eljárás, a bíróságok, alkotmánybíróságok a szabadság határait a véleményszabadsággal kapcsolatban kialakult elvek, szabályok alapján húzzák meg. A művészi kifejezésmód vagy az irodalom természetesen rendelkezik olyan sajátosságokkal, amelyek a döntést befolyásolhatják, de ez pusztán annyit jelent, hogy a művészetet legjobb esetben is egyfajta, sajátos véleményként kezelik, mint ahogyan a véleménynyilvánításnak vannak más, sajátos, nem-művészi megnyilvánulásai is, azaz a művészet szabadsága nem eleve szélesebb körű a véleményszabadsághoz képest.[63]

Mindezek alapján végkövetkeztetése szerint „a művészet szabadságának szubjektív (alanyi jogi) jellegének védelme az alkotmányban elsősorban szimbolikus erővel bír".[64]

5.1.2. Az interpretáció kritikája és az önálló alapjogi minőség

[39] A magam részéről nem osztom Koltay András véleményét. A művészet fogalmának definiálása valóban komoly nehézségeket mutat, ám az nem is feladata a jognak, ugyanis a semlegesség elve[65] pont ettől tartja vissza az államot. Ráadásul félrevezető a definíciós megközelítés túlzott exponálása – gondoljunk csak azokra a bírósági ítéletekre, amelyek valamely művészeti alkotás személyiségi jogot sértő jellegének kérdésében születtek: a közhatalom ezekben az ügyekben nem arról döntött, hogy mi a művészet, avagy mi művészi, hanem arról, hogy a konkrét esetben sérült-e a passzív alany/felperes személyiségi joga.[66] Ami az alapjog tartalmát illeti: éppen a Koltay által is említett emberi méltóság és az általános személyiségi jog megjelenése az, ami igazolja, hogy a művészet szabadsága a szabad véleménynyilvánításhoz való jogtól különálló alapjog – ugyanis előbbi jognak a lényeges tartalma nem utóbbi jogból ered. Ez az elem választja el a művészet szabadságát minden más alapjogtól (különösen a véleményszabadságtól), így *differentia specificaként* kezelendő mint az alapjog egyedi „arcéle". És hogy miért szükséges az alkotófolyamat elválasztása a nyilvánosságra hozataltól? Mert a kettő nem szükségszerűen jár együtt: gondoljunk csak a színházművészetnél a próbaidőszakra, avagy a fiókban porosodó versre. Téves lenne azt állítani, hogy ezek a tevékenységek önmagukban nem részesíthetők alapjogi védelemben. Az alapjog-korlátozás tekintetében kifejtetteket csak részben tudom elfogadni: a művészet szabadsága tartalmi elemei eltérő karakterű jogosultságok, így más-más korlátozási szabályokat követelnek. Az alkotófolyamat szabadsága *(Werkbereich)* az emberi teremtőképességhez kapcsolódik, ezért az az emberi méltósághoz való jog nevesített eleméhez, a személyiség szabad kibontakoztatáshoz való jogból ered – azaz annak korlátozási standardjait osztja. A nyilvánosságra hozatal joga *(Wirkbereich)* kommunikációs jogi karakterű, ez a komponens a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozási szabályait követi.[67] Végezetül vitatom a művészet szubjektív jogosultságának szimbolikus értelmezését: az alkotmány politikai karaktere ellenére is jogi dokumentum, így valamennyi rendelkezése szükségszerűen normatív jellegű.[68] Még ha az alaptörvény belső hierarchiájának lehetőségét el is fogadjuk, az semmiképp sem eredményezheti egyes alkotmányi tételek szimbolikussá válását[69] – ezzel ellenkező felfogás az alkotmányos jogok tartalmi kiüresedéséhez, ezáltal az alkotmányosság és a jogállamiság csorbulásához vezethet. Amennyiben tehát az Alaptörvény a művészet alanyi jogi aspektusát rögzíti, az a szóban forgó jogtételhez normatív erőt rendel – kötve ezzel az államot és védve egyúttal az egyént.[70]

5.2. A tudomány és a művészeti élet szabadságának alkotmányjogi modelljei

[40] A tudomány és a művészet szabadságának tételes jogi triásza a következő normatípusokat és

egyben megközelítéseket öleli fel. Egyrészt és elsőként e szabadságok szubjektív jogként való értelmezése említendő, amely védőjogként funkcionálva, az állam „status negativus" helyzetét követeli meg. Ebben az esetben az alkotmányi rendelkezés *alapjognak* fog minősülni. Másodikként objektív jogként is konstituálható mind a tudomány, mind a művészet, amely az alanyi szemszög helyett az államra helyezi a fókuszt: olyan aktív magatartást ír elő a közhatalom számára, amely az alapjogi intézmény védelmét hivatott ellátni. Ezzel az állam sajátos „status positivus" helyzetben van: *állami feladatként* deklarált, az alapjog érvényesülését elősegítő és biztosító jogi hátteret, infrastruktúrát kell létrehoznia. Végül harmadrészt a „status negativus" oldal nem csupán az egyén számára juttat szubjektív jogosultságot, de egy kiegészítő komponenst is magában hordoz: az *állam tudományos és művészeti semlegességét*. Itt a normatípus sajátos *alkotmányi tilalom* formájában jelenik meg: paranccsal zárja ki a közhatalmat a tudományos és művészi kérdésekben való döntésből.[71]

[41] Az egyes államok alkotmánya eltérő tehát abban a tekintetben, hogy miként szabályozzák a tudományra és a művészetre irányadó standardokat. A vázolt modellek közötti választás nem csupán jogtechnikai természetű, ugyanis függ az ország hagyományaitól és alkotmányos értékeitől. Magyarország Alaptörvényének X. cikke egyedülálló módon mindhárom megközelítést egyszerre alkalmazza:

> (1) Magyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát [...].
>
> (2) Tudományos igazság kérdésében az állam nem jogosult dönteni, tudományos kutatások értékelésére kizárólag a tudomány művelői jogosultak.
>
> (3) Magyarország védi a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Művészeti Akadémia tudományos és művészeti szabadságát. [...]

[42] Az intézményvédelmi kötelesség kapcsán fontos kiemelni, hogy az Alaptörvény a korábbi Alkotmányhoz képest kibővült[72] – többek között – abban a tekintetben, hogy a köztestületekre[73] vonatkozóan tartalmaz nóvumnak számító rendelkezést. Egyrészt – a Magyar Tudományos Akadémia mellett – létrehozta a Magyar Művészeti Akadémiát,[74] megszüntetve ezzel azt az egyoldalúságot, amely a művészet és a tudomány szabadsága közül csupán az utóbbinak biztosított (akadémiai) hátteret.[75] Másrészt alaptörvényi szintre emelte az említett két intézményt. Ezzel az állam tartózkodó magatartásának követelményét a magyar alkotmányozó átvezette az intézményvédelmi kötelezettség területére – megteremtve az európai szinten[76] egyedülálló alkotmányi köztestületi intézményrendszert.[77]

[43] A tudomány és a művészet szabadságának magyar alkotmányjogi szabályozását elemezve a következő megállapítás tehető: az Alaptörvény X. cikk (1) bekezdése az egyén szabadságjogát, a (2) bekezdés az alkotmányi tilalomként deklarált állami semlegességet, míg a (3) bekezdés az állami feladatként rögzítendő intézményi hátteret konstituálja.

6. JEGYZETEK

[1] 34/1994. (VI. 24.) AB határozat, ABH 1994, 177, 182.

[2] ZELLER Judit: „A tudomány és a művészet szabadsága” in CHRONOWSKI Nóra – DRINÓCZI Tímea – PETRÉTEI József – TILK Péter – ZELLER Judit: *Magyar alkotmányjog III. Alapvető jogok,* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, [2]2008, 593.

[3] KOCSIS Miklós: „A tudomány szabadságának új konstitucionális keretei” *Közjogi Szemle* 2011/4, 29–30.

[4] Részletesen lásd CSEPORÁN Zsolt: „Művészet és jog” in FALUSI Márton (szerk.): *Túl posztokon és izmusokon. Művészetelméleti tanulmányok (MMA Ösztöndíjas Tanulmányok 1.),* Budapest, MMA MMKI – L’Harmattan, 2015, 435–467.

[5] SÓLYOM Péter: „A művészetek szabadsága és az esztétikai ítéletek” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 97–98.

[6] Georg JELLINEK: *System der subjektiven öffentlichen Rechte,* Tübingen, J. C. B. Mohr, 1905, 84–86.

[7] PETRÉTEI József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei,* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, [2]2011, 443.

[8] ÁDÁM Antal: *Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás,* Budapest, Osiris, 1998, 51.

[9] PETRÉTEI (7. j.) 446.

[10] HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila: „Az emberi jogok rendszere” in HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (szerk.): *Az emberi jogok,* Budapest, Osiris, 2003, 95.

[11] 30/1992. (V. 26.) AB határozat, ABH 1992, 167, 170–171.

[12] ZELLER (2. j.) 596.

[13] 39/2006. (IX. 27.) AB határozat, ABH 2006, 498, 501.

[14] 861/B/1996. AB határozat, ABH 1998, 650, 654.

[15] KOCSIS Miklós: *A felsőoktatási autonómia közjogi kereti Magyarországon,* Budapest, Topbalaton, 2011, 95.

[16] KOCSIS (15. j.) 99.

[17] 861/B/1996. AB határozat, ABH 1998, 650, 654.

[18] KOCSIS (15. j.) 99.

[19] Részletesen lásd CSEPORÁN Zsolt: *A művészeti élet alkotmányjogi keretei Magyarországon,* Budapest, L’Harmattan, 2022, 73–87.

[20] Lásd 34/1994. (VI. 24.) AB határozat.

[21] CSEPORÁN Zsolt: „A művészet szabadságával élő személyek alapjogi helyzete Magyarországon” in KOCSIS Miklós – TILK Péter (szerk.): *A művészet szabadsága – alkotmányjogi megközelítésben,* Pécs, Kodifikátor Alapítvány, 2013, 58.

[22] LÁNCOS Petra: „A tudományos és művészeti élet szabadsága” in JAKAB András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja III,* Budapest, Századvég, 2009, 2667.

[23] CSEPORÁN (21. j.) 58.

[24] CSEPORÁN Zsolt – KOCSIS Miklós: „Az Alkotmánybíróság határozata a Magyar Művészeti Akadémiáról” *Jogesetek Magyarázata* 2014/4, 6.

[25] Lásd 198/D/2008. AB végzés, ABH 2009, 2961, 2962.

[26] CSEPORÁN (21. j.) 62.

[27] CSEPORÁN Zsolt: „A művészet szabadságának szabályozási modellje az uniós és hazai jogban” in TILK Péter (szerk.): *Az uniós jog és a magyar jogrendszer viszonya,* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2016, 52–53.

[28] 30/2022. (XII. 6.) AB határozat, Indokolás [57].

[29] ZELLER (2. j.) 296.

[30] CSEPORÁN (21. j.) 45–46.

[31] Uo.

[32] KOCSIS (15. j.) 78.

[33] 34/1994. (VI. 24.) AB határozat, ABH 1994, 177, 182.

[34] LÁNCOS (22. j.) 2663.

[35] CSEPORÁN (4. j.) 435–467.

[36] 24/1996. (VI. 25.) AB határozat, ABH 1996, 107, 110.

[37] CSEPORÁN (19. j.) 88-89.

[38] 30/1992. (V. 26.) AB határozat, ABH 1992, 167, 178.

[39] ZELLER (2. j.) 600.

[40] 13/2000. (V. 12.) AB határozat, ABH 2000, 131.

[41] 14/2000. (V. 12.) AB határozat, ABH 2000, 141.

[42] ZELLER (2. j.) 592.

[43] CSEPORÁN (19. j.) 126–127.

[44] LÁNCOS (22. j.) 2670.

[45] LÁNCOS (22. j.) 2670.

[46] CSEPORÁN (19. j.) 178.

[47] LÁNCOS (22. j.) 2666; CSEPORÁN (19. j.) 178.

[48] SÁRI János – SOMODY Bernadette: *Alapjogok. Alkotmánytan II,* Budapest, Osiris, ^{4}2008, 303, 306.

[49] ZELLER (2. j.) 600.

[50] Vö. Hermann-Josef BLANKE: „Kommunikative und politische Rechte” in Detlef MERTEN – Hans-Jürgen PAPIER (szerk.): *Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa, Band VI/1, Europäische Grundrechte I.,* Heidelberg, C. F. Müller, 2010, 233.

[51] Lásd *Mustafa Erdoğan and Others v. Turkey* [Section II], nos. 346/04 and 39779/04, § 10.

[52] Lásd *Hasan Yazıcı v. Turkey* [Section II], no. 40877/07, § 10.

[53] GRÁD András – WELLER Mónika: *A strasbourgi emberi jogi bíráskodás kézikönyve,* Budapest, HVG-ORAC, 2011, 570.

[54] Lásd *Handyside v. the United Kingdom,* Judgment of 7 December 1976, Series A, no. 24; *Müller nad Others v. Switzerland* judgment of 24 May 1988, Series A, no. 133; *Scherer v. Switzerland,* Judgment of 25 March 1994, Series A, No. 287; *Otto-Preminger-Institut v. Austria,* Judgment of 20 September 1994, Series A, no. 295-A; *Karatas v. Turkey,* Judgment of 8 July 1999, no. 23168/94; *Polat v. Turkey,* Judgment of 8 July 1999, no. 23500/94.

[55] Lásd SZALAYNÉ Sándor Erzsébet: „Alapjogok (európai) válaszúton – Lisszabon után” *Jogtudományi*

Közlöny 2013/1, 15–27.

[56] Lásd különösen Alapjogi Charta 52. és 53. cikk.

[57] Juliane Kokott főtanácsnok indítványa a Bizottság kontra Magyarország C-66/18. ügyben, 146. pont.

[58] Bizottság kontra Magyarország ítélet (57. j.) 227. pont.

[59] KOLTAY András: „A művészet szabadsága, a nem létező alapjog" in CSEPORÁN Zsolt (szerk.): *Az alkotás szabadsága és a szerzői jog metszéspontjai (Fundamenta profunda 1.),* Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2016, 50.

[60] KOLTAY (59. j.).

[61] KOLTAY (59. j.) 41.

[62] KOLTAY (59. j.) 42–43.

[63] KOLTAY (59. j.) 45.

[64]KOLTAY András: „Cseporán Zsolt: *A művészeti élet alkotmányjogi keretei Magyarországon* c. disszertációjához" in KOLTAY András: *Tíz tanulmány a szólásszabadságról,* Budapest, Wolters Kluwer, 2018, 238.

[65] Az állami semlegesség és a művészeti sokszínűség kérdésében lásd CSEPORÁN Zsolt: „Az állami semlegesség és a művészeti élet sokszínűségének egyensúlya" in FARKAS Attila – KOVÁCS Dávid (szerk.): *Eszmetörténeti lehetőségek,* Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2022, 17–30.

[66] CSEPORÁN Zsolt: „Válasz Koltay András opponensi véleményére" *Jura* 2018/1, 490.

[67] CSEPORÁN (66. j.) 490.

[68] PETRÉTEI (7. j.) 48.

[69] Vö. SÓLYOM László: „Hierarchia az alkotmányban" *Közjogi Szemle* 2014/1, 1–7.

[70] CSEPORÁN (66. j.) 491.

[71] Részletesen lásd CSEPORÁN (19. j.) 41–53.

[72] CSEPORÁN Zsolt: „A művészet szabadságának mozgástere az Alaptörvény keretei között" *Scriptura* 2014/1, 154–167; KOCSIS (3. j.) 23–30.

[73] CSEPORÁN Zsolt – KOCSIS Miklós: „A kulturális igazgatás aktualitásai Magyarországon" *Új Magyar Közigazgatás* 2014/3, 21–28.

[74] CSEPORÁN Zsolt – KOCSIS Miklós: „Jogalkotás a kulturális igazgatás területén – esettanulmány a Magyar Művészeti Akadémia szabályozási rendszeréről" *Kodifikáció* 2014/1, 16–24; KOCSIS Miklós – KUCSERA Tamás Gergely: „A kultúraigazgatás aktuális közjogi és közpolitikai kérdéseiről – A Magyar Művészet Akadémia megjelenéséhez kapcsolódóan" in KOCSIS Miklós – TILK Péter (szerk.): *A művészet szabadsága – alkotmányjogi megközelítésben,* Pécs, Kodifikátor Alapítvány, 2013, 9–28.

[75] TILK Péter: „A művészet szabadságának szabályozási modellje az Alaptörvényben" in KOCSIS Miklós – TILK Péter (szerk.): *A művészet szabadsága – alkotmányjogi megközelítésben,* Pécs, Kodifikátor Alapítvány, 2013, 30.

[76] KOCSIS Miklós: „A művészeti igazgatás tagállami és hazai trendjei" in TILK Péter (szerk.):*Az uniós jog és a magyar jogrendszer viszonya,* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2016, 135–146.

[77] CSEPORÁN (27. j.) 53.